TYPER OCH TIDSDRAG FRÅN UPPLÄNDSK BYGD

HÄNT OCH SKETT I STAVBY SOCKEN TIDEN 1770—1827

Våra arkiv innehålla outtömliga skatter angående gångna tiders historia. Men alldeles speciellt gäller detta våra gamla och mycket utförliga stämmoprotokoll. Ur deras omständliga och för oss ofta komiska och överväldigande ordrikedom träder oss till mötes, så levande och realistiskt man någonsin kan önska, forna tiders människor med sina problem, sin miljö och föreställningsvärld. Deras inlägg i debatterna, ibland lugna och betänksamma, ibland åter hetsiga och temperamentsfulla, belyser med all önskvärd klarhet deras strävsamma liv, ger en bild av deras religiösa uppfattning, svårigheter och förhoppningar, betryck och glädjeämnen, på ett så intimt sätt, att man slutligen tycker sig vara nära bekant med dem allesammans. Inte är detta studium så lättillgängligt, men har man en gång trängt in däri, grips man av skattsökariver och vill inte sluta för allt i världen.

Under den senaste tiden har jag sysslat med Stavby sockens protokoll från tiden 1770—1827; jag skall här berätta ett och annat ur dessa.

Att kyrkan helt dominerade livet på den tiden är ingen nyhet. Kyrkplikten fanns kvar, likaså plikten att inställa sig till nattvard och husförhör. Då det ringde samman på söndagsförmiddagarna, skulle den församlade menigheten tåga in i helgedomen. Själva sammanringningen var förresten bara den en hel historia. Den sköttes av sockenborna efter »tour», vars efterlevnad övervakades av kyrkvaktaren. Och ve den som slarvade! Den 11 febr. 1770 hade stämman fastställt ett vite av 1 daler 16 öre kopparmynt för den skyldige. Och lika illa gick det, om man glömde påminna den, som stod närmast i tur att ringa. Pengar voro sällsynta då, så man kan förstå, att var och en gjorde sitt yttersta för att »gudstjensten i rättan tid måtte hädanefter kunna efter Hans Kongl. Majt:s lag och förordning begynnas och företagas», som protokollet slutar.

Stavby sockens kyrka är rätt liten, och därför var det inte under-

Bild 1. Lydinge herrgård.

ligt att där blev trångt, då hela menigheten vandrade in. Och att det blev si och så med ordningen förundrar oss ännu mindre. Så här *skulle* det se ut under en gudstjänst i kyrkan, åtminstone efter år 1807: på läktaren placerade sig i reserverade bänkar herrskapen på Husby och Grenome, nere i kyrkan herrskapet från Lydinge. (Dessa tre gårdar voro de verkliga herrgårdarna i socknen.) Och sedan fick menigheten placera sig efter en noggrant uppgjord bänkordning. Så var t. ex. bänk nummer 8 på fruntimmerssidan reserverad för prästerskapets fruntimmer. Därnäst följde de olika rotarnas bondfolk. Näst sist placerades torparna och allra sist backstugufolket. Inalles funnos 22 bänkar på manssidan, 23 på kvinnosidan och 14 på läktaren.

I koret skulle alla barn från 10 år till konfirmationsåldern ha sina platser. Till en början funnos där inga bänkar, utan barnen fingo genomlida den långa gudstjänsten stående. Och det var inte värt man försökte smita in i någon av de bakersta bänkarna nere i kyrkan eller ännu hellre på läktaren, om man ännu inte »begått den Heliga nattvarden». Fast hur skulle man kunna uthärda hela den långa predikan utan att få röra sig, då man mitt i sommaren var iklädd tjocka vadmalskläder, hemstickade strumpor och till råga på allt nya präktiga smorlädersskor? Man var ju stolt över

sina fina kläder förstås, särskilt över de nya skorna, för man visste, att far betalt hela tre skilling i arbetslön hos sockenskomakaren Anders Malmgren för dem. Nog var de bra mycket finare än näverskorna, som en del andra hade. För dem var arbetslönen bara 1 skilling och 16 runstycken. Men de var bestämt litet svalare. Aj, vad det brände under foten! Och där kom »spögubben»! Nu gällde det att sköta sig fint, annars kunde det bli antingen böter eller också stockstraff någon söndag inför hela menigheten. Ja, en pojke, den stackars Eric i fattigstugan, fick en gång »en riktig s. k. risbastu» i de älstes närvaro. Men så hade han också gjort något förskräckligt. Han hade sagt om skyldigheten att stå i koret under gudstjänsten: »Fan skall gå dit i mitt ställe!» Det var tur för honom, att komministern lovat undervisa honom ett par gånger i veckan »för att uppföda honom i tukt och Herrans förmaning».

Nu hördes bråk från läktaren. Det var några av de unga drängarna, som ville ställa till trassel för herrskapsfolket där eller kanske för klockar Sandberg. Att de tordes efter sista stämman, då sockenpamparna varit så stränga! Inte var det roligt att sitta i stocken, och inte blev det mycket kvar av deras lön, om sexman kom stövlandes i söcknen och krävde ut de dryga böterna för bråk i kyrkan: 10 skilling för första resan och dubbelt opp för andra.

Där gick kyrkvaktaren och såg till att allt var i ordning. Man kunde inte låta bli att titta på honom. Han såg ut som en riktig sprätt, i ny svart kostym med rött till uppslag och krage. Men så hade tyget kostat hela 10 riksdaler på sista Distingen i Uppsala. Och sockenskräddaren Anders Nilsson i Padan hade sytt kostymen.

För övrigt hade man ganska mycket att titta på och glädja sig åt i kyrkan. De gamla i socknen kunde inte nog förundra sig över hur ljust och glatt och rymligt där blivit efter reparationerna på 1780-talet. Men tänk bara, så mycket man kostat på! Gaveln bort i kyrkan hade man måst riva ner helt och hållet och mura upp igen, så sprucken var den. Så hade man flyttat orgeln dit bort under en valvbåge. Och fönstren hade huggits upp både i koret och på södra sidan »ända under till bänkarna». Och inte nog med det: två spritt nya fönster hade man hagit upp på norra sidan. Inte underligt att murarmästar Matts Öhrström från Uppsala fått i lön hela 88 riksdaler 42 skilling och 8 runstycken. Och de nya fönstren, som gjorts av glasmästar Lang från Österby »med hwitt och godt glas, samt starcka blyn, hwilka äfwen förtennas», hade kostat 37 riksdaler specie.

Hör — nu började klockar Sandberg spela! Man kunde inte låta bli att kasta en blick uppåt den utökade läktaren, där menigheten trängdes bakom herrskapsbänkarna. Och klockaren själv njöt av

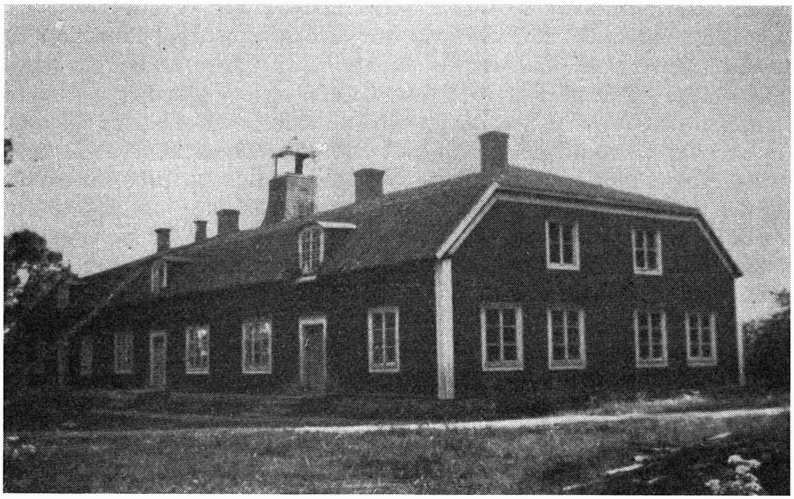

Bild 2. Den s. k. kontorsbyggningen vid Lydinge.

att låta de nyrestaurerade piporna ge ifrån sig så mycket ljud som möjligt. Hoppas baron Fleming där nere i kyrkan hörde och kände sig belåten. Egentligen hade han varit en hedersprick, som själv släpat med sig piporna i en stor lår till orgelbyggare Jonas Ekengren i Stockholm, som först varit här ute och undersökt orgeln och sagt, att Sandberg haft alldeles rätt: piporna måste repareras, för att inte hela orgeln skulle bli ett vrak. Så Sandberg hade triumferat över sockengubbarna, som haft svårt att smälta, att orgelreparationen hade gått på 100 riksdaler bara den. Men så var orgeln fin nu också! Det var då för väl, att husbyherrskapet på egen bekostnad satt dörrar för verket, så att inga klåfingriga drängar längre kunde komma in där och ställa till trassel. Det var inte så tokigt med herrskapsfolk. Nya bänkar skulle barnen i koret få av lydingarna, så att där kunde bli lugnare under gudstjänsterna. De begrep ett och annat! De begrep också, att en organist, som ville framåt här i världen, kunde behöva tjänstledighet då och då för att resa till Stockholm och »perfectionera sig». Så han spelade med glädje för dem, och för socknens alla innevånare förresten.

Så småningom började predikan. Som vanligt blev en del av de gamla överraskade av att höra prästens röst från fruntimmerssidan. De hade ännu inte vant sig vid att predikstolen flyttats dit under reparationen — vad det nu skulle vara bra för. Och nu kunde man

ta det lugnt under de närmaste två timmarna, för så länge brukade predikan vara. På sätt och vis var det bättre, då komministern predikade, för han hade så ont i bröstet, så han orkade inte hålla på så länge. Och på slutet lät rösten ändå ansträngd. Friherrinnan Brauner på Grenome hade sagt, att han inte borde få predika alls, då han var så klen. Hon hade haft riktigt svårt att höra hans textutläggning. Annars var komministern en rejäl karl. Han sa aldrig nej till ett glas. Man tyckte att han nog borde säga nej lite oftare — hela hans sjuka kom sig nog av brännvinet. Och så somnade man fridfullt in i de nyrestaurerade bänkarna, medan prästen dundrade uppe i predikstolen.

Men allt tar slut, även en långrandig predikan, och man blinkade yrvaket mot solskenet, då man under orgelns triumferande toner strömmade ut ur kyrkan. Även här ute kunde man se så mycket som gjorts under de senaste par tre årtiondena. Kyrkan var rappad vackert ljusgul, taket var omlagt och rödfärgat. Ännu mindes man, att det gått åt mängder av material till det: 10,000 spån hade köpts från Nora, 5 tunnor tjära, 2 tunnor rödfärg och 10,000 tretumsspik. För att inte tala om ställningsvirket, vilket som vanligt slagits ut per mantal. Byggmästare Johan Fröman från Rasbo hade tagit 62 riksdaler 32 skilling specie i arbetslön. Och ändå hade man förstås fått göra dagsverken i gångledet.

Kyrkogårdsmuren och stigluckorna ville man helst inte titta på — särskilt grindarna i södra stigluckan voro sedan länge »en wanprydnad i anseende till sin usla beskaffenhet».

Klockstapeln, den tålde att se på nu! De äldre mindes väl, att redan på 1770-talet hade den varit »alldeles murken och förfallen till spån och bräder». Man hade inte ens velat rödfärga den då, ty meningen hade varit att »begära timber på Kronans allmänning, och det samma med Winterföret framkjöra, till en ny Klockstapels uppsättning och byggnad nästa år». Men hur det nu var, det blev inte någon ny stapel byggd då och inte de närmaste åren heller. Nu efteråt kände man sig nästan generad över allt bråk och trassel man måst genomlida för klockstapelns skull. Äntligen år 1797 hade man enats om, att det skulle bli syn på stapeln, för säkerhets skull av ett par utsocknes synemän. Nåja, gammalt groll ska man inte gräva ner sig i, och nu hade man i alla fall ringt i den nya stapeln flera år — 1800 blev den färdig på sommaren. Dyr blev den. Byggmästare Johan Fröberg från Länna masugn hade byggt den och betingat sig 55 riksdaler 26 skilling banko. Anders Andersson i Väsby hade stått för smidet, en duktig karl, som kunde lite av varje och användes vid alla möjliga tillfällen både inom och utom socknen. Så hade bönderna själva gjort dagsverken i gångled, och den

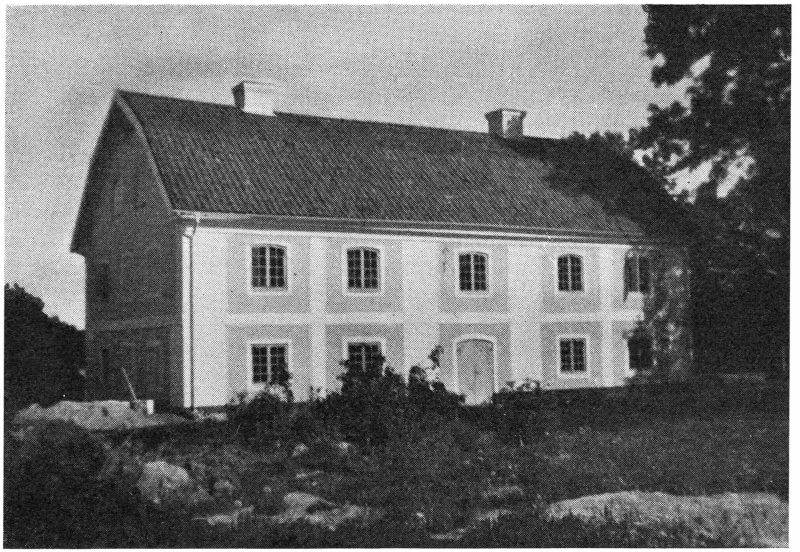

Bild 3. Grenome herrgårdsbyggnad.

här gången hade också torparna varit med, fast bara vart tredje varv mot storbönderna.

Trassligt blev det innan skulden sedan blev betald. Då fick man höra från motståndarna: varifrån tänkte man ta 91 riksdaler? Det ville de bara veta! Pastor föreslog sammanskott per mantal — nej! sa bönderna. Pastor föreslog då kollekt — NEJ! sa bönderna. Efter oändligt diskuterande enades man slutligen om att ta upp ett lån för att få skulden ur världen.

Men då kom det värsta. När man skulle justera protokollet, hade motståndarna trummat ihop sina anhängare, så de lyckades få det förra beslutet upprivet. Hur skulle man nu göra? Diskussionens vågor gingo höga, och äntligen enades man om, att man skulle betala halva skulden det året genom sammanskott per mantal, och andra halvan skulle få bero tills vidare. Året därpå kom major Sjöborg, dåvarande ägaren till Husby säteri, som den räddande ängeln och åtog sig att betala den andra halvan. Och så var äntligen den sorgen stillad.

Vid midfastotiden år 1809 blev det en förskräcklig storm. Den var så våldsam, att den nya fina stapeln blev ordentligt skadad och måste undergå en ganska omfattande reparation. Man kan nog läsa

mellan raderna, att en del sockenbor häri sågo en Herrans straffdom för lyxen och slöseriet, då stapeln en gång byggdes.

Att redogöra för allt resonerande fram och tillbaka om kyrkogårdsmuren med dess stigluckor skulle föra alldeles för långt. Jag vill endast konstatera, att murens tak revs bort på 1780-talet och så småningom ersattes med torvtak, att på 1820-talet nya grindar sattes i södra stigluckan, och att diverse reparationer utfördes då och då på stigluckorna och materialboden. Om det slutligen nämns, att ny fin klocklina beställdes hos sejlaren i Uppsala år 1827, så ha de viktigaste data inom detta område kommit med.

Som regel kan man nog säga, att människors uppfattningar och reaktioner inte undergå så stora förändringar från det ena århundradet till det andra. Men i ett avseende måste man konstatera en stor skillnad: det gäller ansvaret för fattiga och sjuka åldringar. Att vara fattig och känna ålderdomen nalkas var nog en fasansfull situation förr. Det hjälpte inte ens, om man var så utvald, att man fick 3 riksdaler om året av räntan på de 100 riksdaler, som majorskan Sjöborg på Husby donerat till två hjälpbehövande fattighjon inom socknen, samtidigt som hon bestämt, att »halta Jungfru Catharina Andersdotter på Husby» skulle stå först i tur. Detta var för jungfru Catharina slutet på ett strävsamt liv hos »herrskapet»! — Det hjälpte inte heller att vara en av de fyra utvalda, som fick den stora förmånen att bo i den år 1773 inrättade »fattigstufwan». Vedbrand fick man där av socknen, men resten av livets nödtorft fick man skaffa sig själv genom tiggeri. Fattigstugan var dålig och borde repareras. Men gång på gång blev detta uppskjutet. Det fanns viktigare saker, det nya fähuset vid prästgården till exempel, det måste ju gå före. — De övriga fattiga i socknen rosade nog inte heller marknaden. Inte fanns det något riktigt anslag till fattigvård, utan man skaffade »fattigpengarna» genom kollekter på gravöl, barnsöl och gästabud. Men de få riksdalerna förslogo inte långt. Det blev ett par skor här, en rock där, några riksdaler till dem, som hade det allra värst — resten fick klara sig genom tiggeri. Att tiggarskarorna under nödåren blevo något verkligt betungande för socknarnas burgnare invånare, kan man livligt föreställa sig.

Stavby socken var tidigt mån om att barnen skulle få gå i skola. Men de skolkade så ofta, att organisten Matthias Roselius, som år 1770 var »barnalärare», klagade på lönen. Detta får sin förklaring därigenom, att han hade ett arvode av 3 daler för varje bok, som han lärde varje barn utantill. Men då *måste* barnen komma till skolan regelbundet. Man förstod honom och stadgade bötesstraff för skolk: 24 öre kopparmynt för första resan och dubbelt opp för andra.

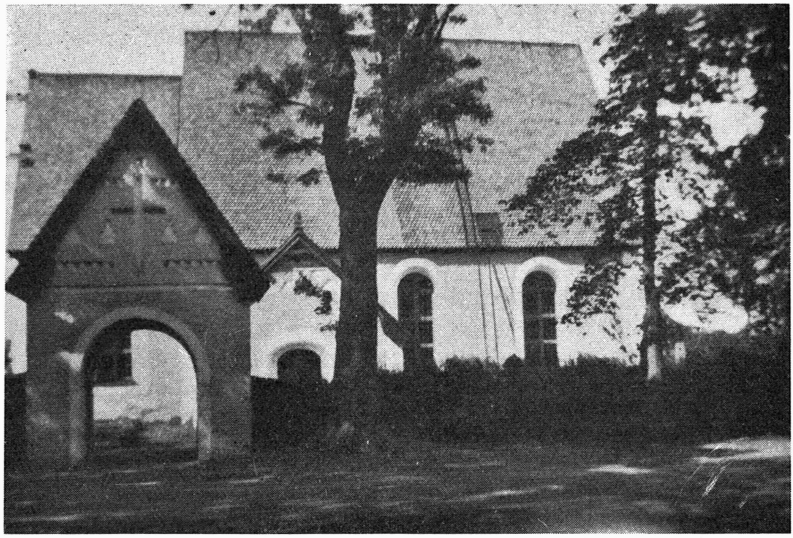

Bild 4. Stavby kyrka.

Ända till år 1810 fortsatte tydligen organisten att undervisa barnen mot detta arvode. Men då hade man kommit så långt, att man önskade en skola, som kunde ambulera rotevis i socknen. Man behövde en särskild barnalärare, och en sådan fann man också i drängen Johan Boberg, som ett helt år varit i Tuna skola »för att skickliggöras»! Dessutom var han invalid på grund av ett olycksfall, så han passade utmärkt på alla sätt. Han blev också antagen, och nu bestämdes det, att skola skulle hållas 2 månader i varje rote. Början skulle göras i Mjölsta och Inninge rote den 33 okt. 1810; nämnda datum är följaktligen födelsedagen för den verkliga folkskolan i Stavby. Mat åt läraren borde barnens föräldrar lämna, och första året skulle han inte få någon annan lön. Man skulle först pröva om han dugde. Till julen skulle han få komma och gästa hos välsituerade föräldrar.

Skolan i Stavby var ända från sin start mycket demokratisk. Det uttalades år 1813, att alla barn skulle ha lika rätt till undervisning, oavsett föräldrarnas ekonomiska villkor. Det året blev också skolan fast och fick lokal i sockenstugan. Lärarens prövotid var slut: han skulle få lön. Även nu hade man svårt att enas, men slutligen blev det en fjärding säd per mantal, hälften råg och hälften korn, samt 2 riksdaler för varje barn, som lärt sig läsa innantill i psalmboken

och utantill i katekesen. Hade man så stora pretentioner, att man dessutom önskade, att de skulle få lära sig skriva och räkna, skulle man betala efter överenskommelse.

Då och då trängde händelser från stora världen in i socknen och upprörde sinnena. En sådan händelse var »Wår Allernådigste Konung Adolph Fredriks Hasteliga och Högstbedröfweliga dödsfall» år 1771. Då skulle det ringas själaringning varenda dag mellan klockan tolv och ett efter »tour» som vanligt; torparna sluppo med ett varv mot böndernas två.

År 1793 ankom en skrivelse från Kungl. Maj:t, d. v. s. förmyndarregeringen under Gustav IV Adolfs omyndighetstid. Som reaktion mot Gustav III:s slöseri hade man plötsligt fått för sig, att nu skulle det sparas på alla håll och kanter, särskilt i fråga om kläder. Naturligtvis åstadkom en sådan skrivelse en del oro och diskussion. Gubbarna på stämman voro nog lite ängsliga att bestämma om kvinnfolksdräkten, för vad skulle väl gumman och döttrarna säga, då man kom hem och talade om för dem, att nu fick de inte ha något köptyg längre, varken siden eller bomull. Inte heller de där dyra guld- och silverspetsarna på mössan skulle de få köpa. En enda silkeshalsduk fick var och en ha, och man enades också om, att kvinnfolken inte kunde klara sig utan siden till mössorna. Gubbarna fick inte vara sämre för egen del, då de varit så stränga mot sina kvinnfolk: de avsade sig sina fina sammetsbyxor och sina fickur samt lovade, att hädanefter skulle de inte »prunka med silfwerspännen i skor och hattar, inte heller färgade kläder endast ofärgat wallema». Gamla kläder skulle de få slita ut, både män och kvinnor.

Men hur skulle det gå på bröllopen hädanefter, då de bara skulle få vara i två dygn? Stannade någon gäst över andra natten fick han böta 8 skilling. Överheten visste medel att suga pengar ur folk! Men dessa böter gick till de fattiga.

Brännvinsmissbruket florerade här som överallt. Husbehovsbränningen uppmuntrades faktiskt av myndigheterna. Den gav arrendepengar i statskassan. Men efter svåra missväxtår blevo bönderna själva, trots kärleken till brännvinet, tveksamma, då kronans arrendekontrakt skulle underskrivas. Så står det i ett protokoll från år 1787, att »ehuruwäl KronoBefallningsmannen i orten och undertecknad Comminister gjorde de bewekligaste föreställningar om den nytta och förmon som woro att wenta om ett sådant Contrakt, som berördt är, blefwe slutadt och ingått», så blev det ej undertecknat. Bönderna »sågo sig icke kunna af denna Kongl. Maj:ts erbjudna Nåden rätterligen begagna».

Detta var nog ett undantag. Visst bryggdes det brännvin och söps

Bild 5. Stavby kyrkas klockstapel, byggd vid 1700-talets slut. Teckning av SVEN CARLSSON.

oerhörda mängder, då man samlades till fest och sällskapsliv. Undra på att myndigheterna då och då måste ingripa mot det hotande sedefördärvet hos tidens ungdom. En viss sanering av nöjeslivet är ju då och då behövlig. År 1824 diskuterades detta på en stämma, och man överenskom om vissa regler för festlig samvaro: man skulle undvika kortspel och starka drycker, särskilt vid begravningar. Men vidare skulle ungdomen ha husfäder och sexmän med på sina bjudningar. Ungdomens tillställningar hade tydligen förut varit »föräldrafria».

Det är att märka, att inte ett enda viktigare beslut kunde fattas på en stämma, utan att socknens s. k. herrskap sagt sin mening. Protokollen äro genomandade av stor vördnad för dem. De, som under denna tidsperiod satte sin prägel på livet i socknen, voro Thure Gustaf Rudbeck på Husby, Johan Brauner med sonen Magnus på Grenome och Johan Casimir Fleming med sonen Claes Adolf på Lydinge. Alla dessa voro var på sitt sätt framstående och dugande personer, men jag tror, att lydingeherrskapet verkligen bodde i socknen mer än de andra och därför fick största betydelsen för bygden. Men även de andra visade vid flera tillfällen faderlig omsorg om sina sockenbor. Så erbjöd t. ex. »Högwälborne Herr Baron och Kammarrådet Johan Brauner» år 1770 föräldrarna att komma till Grenome med sina barn för att få dem vaccinerade på samma gång som en »Provincial Medicus» vaccinerade de adliga

barnen. Men då blevo bönderna betänksamma. Man hade hört, att barnen kunde bli mycket sjuka, ja, rent av dö genom vaccinationen. Brauner kom med vältalig och lugnande statistik — det hjälpte inte. De svarade, att om det hände något med barnen till följd av vaccinationen så »skulle de mera till sina hjärtan såras; än om Gud lagt sjukdomen uppå dem, och derigenom tagit dem till sig genom en hastig död». Slutligen bestämdes dock, att de som ville skulle få komma till Grenome med sina barn, då den viktiga händelsen där skulle äga rum.

I samband med kyrkoreparationen hade alla herrskapen visat sig mycket frikostiga och intresserade, och deras namn förekomma oupphörligt i protokollen. Vidare kan nämnas, att Flemings betalade halva kostnaden, då kyrkans kalk och patén år 1787 reparerades och utökades av guldsmeden Ythreus i Uppsala. Många flera dylika smådonationer kunde uppräknas.

Men medaljen hade också en baksida, som då och då skymtar mellan raderna. Det hände ofta, att socknen fick dra försorg om gamla torpare och andra tjänstehjon, då dessa inte längre kunde sköta sitt arbete på godsen. År 1827 sade stämman äntligen ifrån, att Rudbeck ofta tog i sin tjänst sådana, »som om de icke alldeles utblottade komma till socknen, under dess tienst likwisst blifwa så under tiden, ur stånd satta, att tiggarstafwen blifwer deras öde». Detta yttrande föranleddes av att en torpare dött, strax efter det han flyttat från Husby och innan han hunnit bli skriven i sin nya socken, Alunda. Båda socknarnas myndigheter ansågo, att det var Rudbecks sak att hjälpa änkan och barnen, men den som blankt nekade, det var »Högwälborne Herr Baron, Öfwerståthållaren, Landshöfdingen, och Commendeuren med Stora Korset af Swärdsorden, Thure Gustaf Rudbeck», som han ofta tituleras i protokollen. Han gjorde sig till och med så mycket besvär, att han skrev en särskild inlaga till nästa stämma, där han försökte skjuta över ansvaret på Alunda, så att både han personligen och Stavby socken skulle gå fria. Den gången gick det inte. Man hade börjat förstå, att det gick att säga nej även till en så mäktig man som Rudbeck, och han kom ej ifrån sitt ansvar.

Med anledning av denna händelse beslöts på en stämma samma år, att inga inhyseshjon eller försvarslösa personer utan tjänst skulle få flytta in i socknen, om de ej kunde ställa borgen för sig. Inte heller skulle tjänstehjon, torpare eller arbetare få flytta in, som uppnått 45 års ålder, om de ej ägde så mycket jord, att de kunde leva av den. I annat fall måste också de ställa borgen. Slutligen skulle naturligtvis vanfrejdade personer nekas inflyttning. — Vid samma stämma diskuterades åter nöjeslivet i socknen, särskilt

brännvinsmissbruket, och man fördömde i kraftiga ord olovlig och otillbördig brännvinsförsäljning till tjänare och arbetsfolk. Sexmännen borde övervaka, att man inte på detta sätt förstörde den stat eller lön, som man skulle försörja hustru och barn med, vare sig man söp på den riktiga »Krogen» eller på någon av de många lönnkrogarna.

Ännu mycket, mycket mer kunde berättas från Stavby socken under denna lilla tidsperiod. Och så har de flesta socknar, små som stora, bakom sig en ofta flera hundra år gammal historia. Sådan sammansvetsar människor mer än allt annat. Det kan inte hjälpas, att det verkar brutalt att nu plötsligt stryka ett tjockt streck över denna urgamla historiska gemenskap och försöka ersätta den med något annat. Kanske är det riktigt — det är svårt för oss att bedöma det, vi ha händelserna alldeles för nära inpå oss. Men myndigheterna ta på sig ett stort ansvar, då de skapa de nya storkommunerna. De måste veta, att det vill mycket till att kunna ge socknarna valuta för det de förlora. Vi få innerligt hoppas, att det skall lyckas.

Karin Alinder.

ETT GAMMALT UPPSALAHANTVERK SOM FÖRSVINNER

Den 8 juni 1948 röktes den sista korven i enrisrökeriet vid Svartbäcksgatan 55 i Uppsala. Rörelsen har anor från 1870-talet. Den startades då av rökerimästare R. Johansson på Norra Kungsgatan 6. I början av seklet flyttades företaget till Svartbäcken. Det hör till ett rökeri att det i likhet med en vanlig tobakspipa måste vara väl »inrökt», och därför skedde intet nybyggande av ugn m. m., när flyttningen företogs, utan man plockade isär hela den gamla byggnaden med rökugnsstenar och flottinpyrda, välrökta väggar och satte ihop det hela på den nya platsen. 1922 övertogs rörelsen av R. Johanssons son, fabrikör J. H. Johansson, som tills nu drivit rökeriet i samma lokaler. Förutom rökugnen hörde tre bodar till företaget, i boden närmast rökugnen hade man rökstänger och arbetsmaterial. Här stroppades skinkorna och korvarna för att sedan kunna hängas upp på rökstängernas krokar. I nästa bod lagrades enris, och i den tredje förvarades alved och sågspån.

I en fördjupning i »golvet» i mitten av rökugnen placerades alved och enris, som helt täcktes med sågspån. Efter tillpackning skedde vattenbegjutning, varpå man antände »brasan», och så steg röken

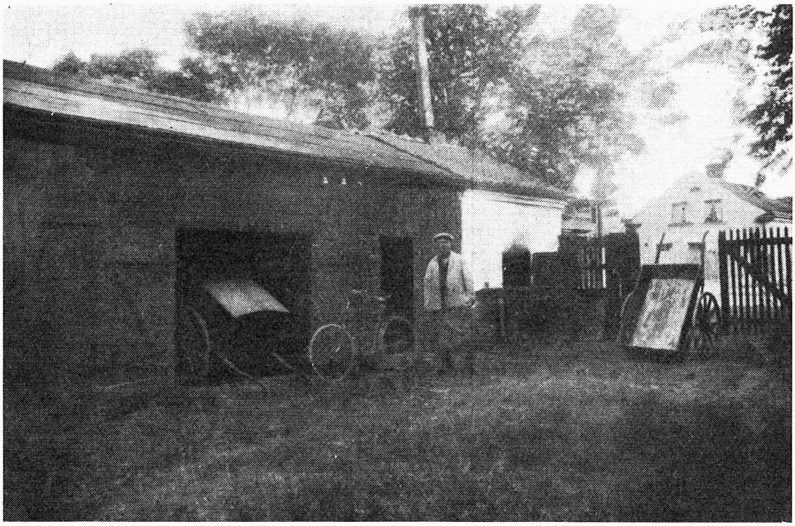

Fabrikör J. H. Johansson utanför sitt enrisrökeri, Svartbäcksgatan 55. I boden längst t. v. förvarades alved och sågspån, i den mellersta enris, och i den till höger stroppades korvarna och skinkorna. Längst t. h. själva rökugnen. Utanför densamma på gården står en ställning med färdigrökta korvar. Vid grindhålet den kärra, med vilken fabrikör Johansson drog omkring varorna. Foto från 1920-talet.

upp i ugnen. Varje kvart fick man passa elden så att lågor ej slog upp. Ofta nöjde man sig med att känna på ytterdörren. Var denna för varm, måste elden dämpas genom pågjutning av vatten, var dörren kall måste man bättra på brasan med mera enris och sågspån. Men ej blott elden måste passas, utan även de matvaror, som voro upphängda i ugnen. Då både hästkött, fläsk och olika slags korvar röktes på samma gång, fastän de fordrade olika lång tids rökning, var man tvungen att då och då gå in i ugnen och känna på varorna för att kunna avlägsna dem i rätt tid, när de voro färdigrökta. I rökugnen kunde 50—60 skinkor rökas på en gång. En stor skinka behövde rökas i ungefär en vecka, mindre skinkor blevo färdiga på två eller tre dagar. I mitten på 20-talet hämtades skinkorna från resp. affärer och återlämnades rökta för det facila priset av 50 öre pr styck. Fabrikör J. H. Johansson skötte själv om transporten med hjälp av dragkärra. Att det var slitsamt kan man förstå, då ända upp till 300—400 kg kött lastades på kärrorna. Ett tungt och krävande yrke med dålig förtjänst. På den tiden kunde

man i alla fall köpa ett enrislass för 8 kr — nu är priset 40—50 kr, om man kan få tag i något. På senare år har givetvis ransoneringarna inverkat menligt på rörelsen, men det var dock inte för den skull, som rörelsen nedlades. Både herr och fru Johansson funno en sådan glädje och ett sådant intresse för yrket, att de hade gärna velat fortsätta ett tag till. Men då staden äger och behöver den mark, som rökeriet är beläget på, måste Uppsalas enda enrisrökeri skatta åt förgängelsen.

A.-M. Tj.

PATRONUS' JULKLAPP TILL BJÖRKLINGE KYRKA 1673

Friherre Gustaf Cruus på Sätuna, sedermera överste vid kavalleriet, som efter sina fäder också ärvt patronatsrätten till Björklinge kyrka, hade 1673 satt sig före att kyrkan skulle få ny utsmyckning till julen detta år. Det var tydligen av behovet påkallat. Då han var en bestämd och resolut man, blev det också som han hade tänkt sig. Han har inte, så vitt man vet, själv berättat om det i bevarade brev och dagböcker, men hans plikttrogne kassaförvaltare har omsorgsfullt bokat alla utgifter och som verifikationer till dessa satt in alla kontrakt, som slutits med hantverkare och bildhuggare, och alla räkningar från dem. Det är handskrivna, pergamentpärmade kassaböcker, som nu efter snart trehundra år för oss berättar om Cruusens nitälskan för sin församlingskyrka.

Hantverkare hör nu inte till det folk, som skyndar fort genom livet. Det är ingen modern erfarenhet, ty den tycks redan ha tillhört Gustaf Cruus' upplevelser i hans ännu endast tjugofyraåriga liv. I varje fall satte han igång i god tid med vad han tänkte skulle vara klart fram emot jultiden. Kyrkan behövde till att börja med en ny predikstol. Om den gamla var för skröplig eller inte fin nog för ett efter westfaliska freden nyrikt herremanssläkte är inte gott att säga, ty det var ju en sak som inte angick den strikte räkenskapsföraren och följaktligen har han inte heller lagt sig i det förhållandet. Däremot har han sin plikt likmätigt ordentligt bland verifikationerna satt in det kontrakt, som hans husbonde d. 25 juni 1673 gjort upp med »ereborne och konstrijke» bildhuggaren *Nicklas Schultz* om förfärdigandet av en ny predikstol och ett nytt korskrank till Björklinge kyrka efter medföljande »afrijtningar». Cruus ville ha de beställda inventarierna utförda i gott eketimmer, så att de skulle stå sig genom tiderna både till prydnad för kyrkan och kanske

också till erinran om en för sin kyrka nitälskande patronus. Konstnären var det ingen, som brydde sig om. Han var bara ett nödvändigt medel för att nå ett önskat mål. Sedan var det bara: moren har gjort sin tjänst, moren kan gå. Kom nästa släktled ihåg honom, var det storartat, och för vår tid skulle han ju ha varit rena namnlösheten, om inte den noggranne räkenskapsföraren så ordentligt fört in hans kontrakt med husbonden i sina kassaböcker och därmed gjort en liten tjänst åt vår konsthantverkshistoria.

De åtaganden, som beställaren, Gustaf Cruus, enligt kontraktet förband sig till, var att på egen bekostnad anskaffa alla de nödvändighetsartikar av järn i form av lås och gångjärn till predikstolsdörren samt don för fastgörandet av predikstolens korg och huv vid väggar och tak samt skrankets uppsättande i koret. Vidare skulle han sörja för transporten av den färdigställda predikstolen och korskranket från bildhuggarens verkstad till kyrkan och ordna gesällernas uppehälle under tiden de arbetade med uppmonteringen i kyrkan av föremålen samt ge dem drickspenningar efter välförrättat värv. Viktigast, åtminstone för bildsnidaren, var emellertid likviden för arbetet, som bestämdes till 400 rdr in specie, varav hundra skulle utbetalas i samband med arbetets påbörjande, och resten när allt var klart och uppsatt på sin plats. Vad bildhuggarens åtaganden angår, lyder kontraktets ord så här: »Deremot lofwar och förplichtar sigh M: Nicklas Schultz bilthuggare willia och skolla giöra sådant arbete, som kan wara wert fyrahundra RD:r in Specie, hwilket förståndige och gode män af samma ämbete skola werdera och skatta, om Prädikstollen och Skranket så många Peng:r werdt är.» Befinnes det »försvarligt för hwar ärlig man», skall han då »uthan någon dröjzmåhl» erhålla sina innestående medel. Schultz' arbete bestod provet efter allt att döma och han lyfte sina 300 rdr spec. och parterna skildes åt med ömsesidig högaktning och tacksamhet.

Även om Schultz' bildhuggerier voro aldrig så väl utförda, fordrades också en målare för att smycka de nakna träytorna, om predikstol och skrank helt skulle fylla sin prydande uppgift. Patronus sörjde också för detta. I augusti gjorde han fördenskull ett kontrakt med målaren *Andreas Lorentz* på detta arbete. Enligt denna handling skulle mäster Lorentz förgylla predikstolen med »gått målargull» och vara klar med detta arbete »innan nestkommande Juhledagh». Korskranket skulle han fernissa och förgylla enligt de »afritningar» han fått till ledning vid arbetets utförande. Det är en sträng beställare, som talar i kontraktets tredje paragraf, där man läser: »Ofuanskrifwit arbete måste han wara för Obligeradt på det krafteligaste att fullgiöra och utarbeta så gott som någon mestare af samma arbete understår sig at giöra och i alla måtto så

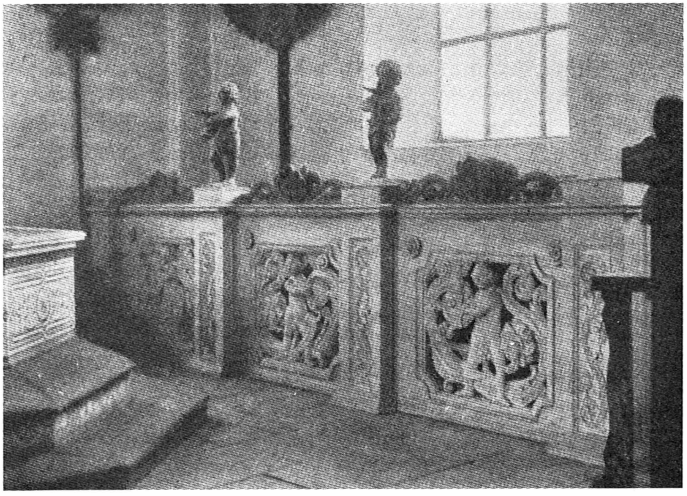

Korskrank, Björklinge kyrka, tillhörande inredningen 1673.

att intet åtahl der uppå skall kunna wara.» Det var skarpa ord, men de var vanliga i tidens handlingar av detta slag. Allt material skulle mäster Lorentz själv anskaffa och i allt skulle han ersättas med 1,100 dlr kopparmynt, vilken summa han efter arbetets fullgörande skulle »uthan uppehåld bekomma».

Det behövliga smidesarbetet till skrank och predikstol ombesörjdes av *Zacharias* »*Smed*», som vid samma tillfälle lagade låset till kyrkans dörr på södra långsidan.

Enligt en särskild räkning, daterad 15 sept. 1674 och inlämnad i Gustaf Cruus' kansli, omfattande arbeten både för 1673 och 1674, har han låtit sig betjänas av målaren Andreas Lorentz även för andra ändamål. Det gäller här ett par porträtt, det ena tydligen av riksskattmästaren Jesper Mattsson Cruus af Edeby, det andra av hans gemål, friherrinnan Brita De la Gardie, Gustaf Cruus' farföräldrar. Sannolikt förvarades dessa på Sätuna. Om riksskattmästarens porträtt heter det i räkningen »med nytt lerft achter klijstrat och ansichtet Renoverat». Lorentz har tydligen bl. a. rentoilerat det. Hos snickaren har han låtit beställa en ny ram, som han förgyllt. På friherrinnan Britas porträtt hade Lorentz »uppmålat huffwudh bonan såsom och kläderna» samt förgyllt ramen.

Följande år var Gustaf Cruus åter i farten med att snygga upp i sin patronatskyrka. Det är fortfarande Andreas Lorentz, som är

honom behjälplig. Nu var det väggarna, som målades om och stänktes.

Av de kyrkliga inventarier, som Niklas Schultz på överste Gustaf Cruus' uppdrag utförde för Björklinge kyrka, är predikstolen sedan 1847 ersatt av en annan, förfärdigad av en fabrikör Dahlman i Västerås. Den gamla fanns emellertid i behåll ännu så sent som på 1880-talet.[1] Sedan dess har den tyvärr spårlöst försvunnit. Niklas Schultz' korskrank fungerar visserligen inte längre som sådant, men delar av detta är alltjämt i behåll och förvaras i kyrkan. Ett parti utgör nu framstycke i en bänk i koret och andra lösa delar förvaras på kyrkans vind.[2]

NOTER.

[1] Se Upplands Fornminnesförenings tidskrift. Bd 2, Sthlm 1877—96, sid. 160.

[2] Meddelat av landsantikvarie Nils Sundquist, Uppsala, och fornvårdare J. Eriksson, Björklinge. Om detta korskrank se *Hans Rabén,* Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock. Sthlm 1934, sid. 227, bild 221.

William Karlson.

ETT GAMMALT UPPLANDSBRUK SOM FÖRSVINNER

För ett par år sedan revs den sista hammarsmedjan i Älvkarleö gamla bruk i norra Uppland. Den hade stått och skräpat tillräckligt länge i samhället, tyckte man, och därför såldes hela anläggningen till en skrothandlare, som i flera veckor sprängde och härjade bland tegel och järn för att rädda så mycket som möjligt av det värdefulla skrotet. Inom kort var allt borta. Endast några rester vittnade om att här stått en gammal räckhammare, där smeder i långa skjortor arbetat med att tukta det obändiga järnet.

Med den gamla smedjan försvann ett av de sista minnena från brukets ärofulla »järnålder». Några levande inventarier finns dock kvar. En och annan hammarsmed av vallonsk ätt och stam går ännu på bruksgatan, men det dröjer säkert inte så länge förrän de är borta alla. De börjar bli gamla. Någon ny smedgeneration är inte att vänta. Den gamle hammarsmeden är nu blott en tradition.

De gamla järnbrukens gestalt undergår också stora förändringar. De små, låga smedstugorna efter bruksgatorna försvinner och lämnar plats för moderna hus med lägenheter, som fyller de högsta fordringar på komfort. Den rödfärgade idyllen är måhända vacker, sedd med turistens öga och fångad med hans kameraobjektiv, men

Bild 1. Hammarsmedjorna i Älvkarleö.

tränger man den närmare, finner man snart, att den inte alls motsvarar vår tids fordringar på bekvämlighet och hygien.

Det är dock med ett visst vemod man ser det gamla försvinna. Man vågar också påstå, att moderniseringen på många håll skett onödigt bryskt. Utan tvivel skulle många av smedstugorna kunnat rustas upp och blivit fullt människovärdiga bostäder utan att deras exteriör rubbats. I sitt gamla skick hörde de intimt samman med bruksmiljön, representerad av den breda bruksgatan, skuggad av åldriga lönnar och oxelträd.

Långt innan Älvkarleö bruk grundades hade järnhantering pågått i uppländska bygder. Det finns lämningar efter blästerverk, som tyder på att våra förfäder redan tidigt sökte göra sig nytta av malmen i jordens innandöme. Den ursprungliga industrin, tillverkningen av s. k. osmundsjärn, bedrevs säkert av bönder som ett slags binäring. Sådan tillverkning lönade sig tydligen bäst på sådana platser, där det fanns gott om bränsle.

De flesta uppländska bruken har dannemoramalmen att tacka för sin tillkomst. Gruvan är känd sedan medeltiden och var till att börja med en väldig skattkammare för de uppländska järnproducenterna. Av dessa uppländska bruk är *Österby* det äldsta. När

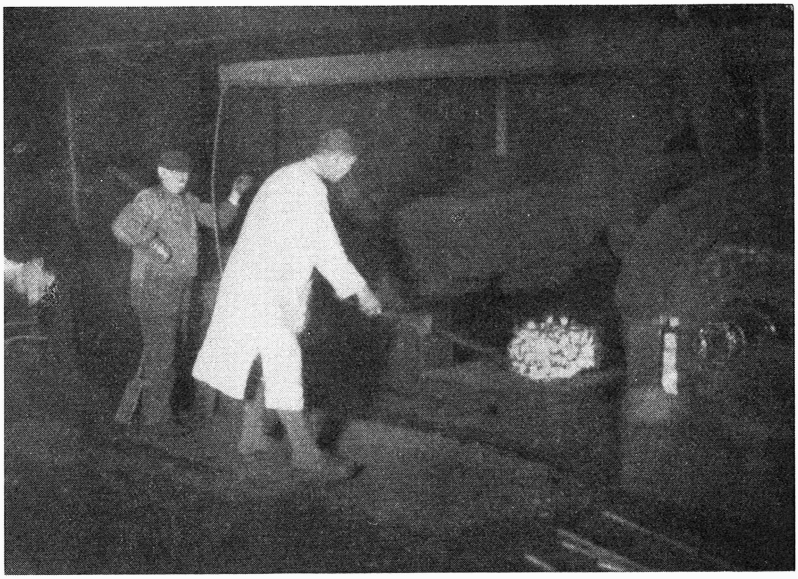

Bild 2. I hammarsmedjan.

detta bruk grundades kan inte exakt anges, men redan 1532 utfärdade Gustav Vasa privilegium för stralsundsborgaren Joachim Piper att bryta malm och försälja den in- och utrikes.

Tillverkarna av osmundsjärn hade säkerligen inte något behov av vattenkraft, men i och med hammarsmidets uppkomst såg man till att bruken anlades vid vattendrag. Under 1500-talet grundades en rad berömda uppländska bruk, utom Österby bl. a. Leufsta, Forsmark och Gimo.

Bruksintressena sökte sig emellertid alltmera norrut, och vad var naturligare än att man kastade sina blickar på Dalälven, som i närheten av Älvkarleby bildade många forsar och fall. En av dem, som fann att bruksrörelse skulle löna sig på denna plats, var bergmästaren Claes Depken. Denne tillhörde en besutten bergsmanssläkt. Han föddes 20 juni 1627 och blev efter vederbörlig praktik gruvskrivare vid Kopparberget. Som inspektor vid Bergskollegiet kom han att fästa uppmärksamheten på de stora möjligheter som fanns, när det gällde att grunda ett järnbruk vid Dalälvens nedre lopp. Efter noggranna undersökningar på ort och ställe ingick han kompanjonskap men den förmögne stockholmsköpmannen David Leijel och anlade 1659 *Älvkarleö bruk*. Platsen kallades vid denna tid Öhn och var

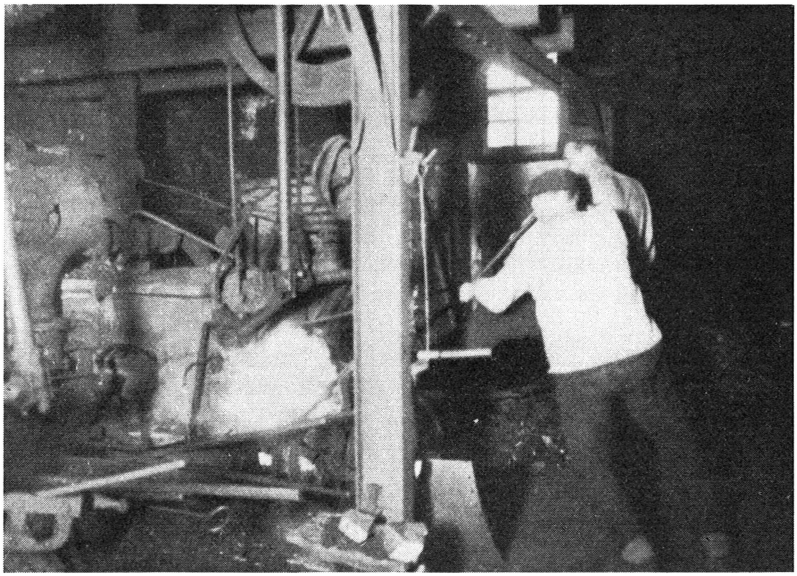

Bild 3. Interiör från en hammarsmedja.

nästan obebodd. Enligt en gammal sägen skulle här vid denna tid bott några svedjefinnar, som försörjde sig genom fiske och primitivt jordbruk.

I Bergskollegiets arkiv förvaras ett dokument, vari bergsmannen Olov Larsson berättar om den undersökning han på Claes Depkens tillskyndan företagit vid Öhn: »Oppå ahnhållande av vt Claus Depken, förmeddelst honom af höglofl. Kongl. Bergzcollegio gifne resolution dat. Giötheborg den 8 aprilis 1658 hafver iag undertecknader varit vedh Elfkarleby $^1/_2$ mil ofvanför laxfisket, och ther besichtigat strömmen, hvarest han uthfaller i några greenar, och kallas på then ort Drakesteens ström, som till ett hammarställe helt beqväm finnes... Datum. Stockholm den 23 Feb. A:o 1659. Oloff Larsson.»

Omedelbart efter det denna besiktning ägt rum inlämnade Depken till Bergskollegiet ansökan om privilegium och tillstånd att få bygga bruket, och redan 3 mars samma år utfärdades det begärda tillståndet, som även omfattade byggandet av ett bruk vid Trösken (Harnäs bruk). Året efter (1660) var två hammare uppförda vid Öhn, och efter ytterligare två år anlades en masugn. Denna förstördes emellertid genom en eldsvåda 13 juli 1726.

Hammarsmidet vid Älvkarleö tog genast fart och blev snart berömt vida omkring. År 1675 började Clas Depken försök att smida ankare med hjälp av vattenhammare. Att dessa försök kom till stånd berodde därpå, att svenska flottan vid utbrottet av Karl XI:s krig saknade ankare. Ingen i Sverige hade tidigare lyckats smida sådana ting. Depken lyckades efter många försök tillverka 12 st., vilka sändes till Kungl. Amiralitetet som prov. De utföll till belåtenhet, och som tack för sitt arbete till landets fromma upphöjdes Depken till adligt stånd och antog med anledning av denna utmärkelse namnet Anckarström. Han erhöll år 1676 privilegier på anläggandet av ett ankarsmide vid Söderfors.

Det var under skäligen primitiva förhållanden bruksbefolkningen i gamla tider framlevde sin tid. »Patron» var väl den som näst Vår Herre styrde och ställde i bruket. Hans ord var lag, och under hans vilja böjde sig alla. »Levnadssättet vid de uppländska bruken var naturligtvis vid denna tid ytterst enkelt. Uppgifterna om förtäringen såväl vid 'fogdebordet' som 'svennebordet' ger intryck av att kosten varit rätt rikligt tillmätt om ock mycket enformig. De huvudsakliga livsmedlen utgjordes av spannmål, kött, fläsk, smör, strömming, lax, krampesill (soltorkad strömming), humla och salt. Av spannmålen, som förmaldes på brukets kvarn, bereddes skrätt och oskrätt bröd; bryggerskan bryggde herreöl, svenneöl, fogdeöl och spisöl av olika styrka och godhet.» (E. W. Dahlgren.)

Att det kunde gå livligt till efter bruksgatan kan man förstå, om man tar del av de mer eller mindre uppbroderade historierna, som ännu lever på folkets läppar. Starka karlar fanns det gott om bland smederna, och det togs hårda tag ibland — särskilt när man fått för mycket till bästa av starkölet.

Småfolkets angelägenheter ordnades ofta genom byalagen. Studerar man protokollen från bystämmorna, som hölls för omkring 125 år sedan, får man både rörande och intressanta bevis för hur bruksfolkets förhållanden tedde sig. Men bakom de beslut, som företogs på bystämmorna, skymtar dock en mäktig gestalt, som när allt kom omkring ville ha ett ord med i laget. Följande brev, återgivet efter den mäktige greve Tottie vid Öhn (Älvkarleö bruk), är av ett visst intresse i detta sammanhang:

»Herr Captain Zettersten anmodas erinra mina bönder i Wästanå, att de enligt sina kontrakter är förbjudna att hava getter, ävenså att erinra byamännen om stadgandet uti 1739 års skogsordning, det ingen må hava getter, så framt icke alla grannarna det medgiva. För min del vill jag inte bestrida dem av utanvedsfolket, som ej kunna föda ko, att hålla tvenne getter, men inte i annan händelse,

Bild 4. Hammarsmide i Älvkarleö.

och skulle någon av utanvedsfolket, som bo på mina ägor, bliva beträdda med att hålla krog, kommer en sådan genast efter förutgången varning att utflyttas.

Ön (Älvkarleö bruk) den 18 maj 1826.

C. Tottie.»

I ett protokoll från denna tid hittar man några paragrafer, som behandlar ordningen inom bruket: »Som ett stort stoj och oväsende inom byn, i synnerhet söndags- och måndagsaftnar förehades av ungdomen, så att såväl byns invånare som i synnerhet resande och vägfarande blev störda», beslöt man tillämpa en tidigare bestämd »ordningsparagraf» så lydande: »Beslöts att inga pojkar och flickor få, utan att vara i målsmans ärende stadda, vistas ute och driva i byn efter kl. 10 om aftnarna, och då sådana påträffas, anmälas de hos byamannen och plikten, 2 riksdaler banko, varder förskjuten av husbonden.»

En god inblick i dåtidens fattigvård ger detta utdrag ur ett gammalt stämmoprotokoll: »I anledning därav att en och annan av byamännen frånsade sig all enskild omvårdnad av gamle drängen

Eric, vilken i flera år blivit försörjd inom denna by, beslöt byamännen, att han skulle överlämnas till den allmänna fattigvården inom socknen. J. P. Lindholm utfäste sig att skänka honom en gammal tröja, Jan Perssons hustru ett par byxor och väst och skall bykassan lämna honom till strumpor, och Per Jönsson lovade honom en skjorta.»

Redan samma år avled emellertid den gamle drängen, och nu fick man bekymmer över hur man skulle få honom i jorden. Problemet löstes därigenom att »Erland Bomgren, Lundberg och Per Jonsson lovade att göra kistan mot erhållandet av 3 riksdaler riksgäld ur bykassan».

Bruksskolan. Den 18 februari 1787 hölls visitation i Älvkarleö av kontraktsprosten och kyrkoherden i Tegelsmora Eric Joh. Öhrström, I det protokoll, som uppgjordes vid tillfället, omnämnes för första gången socknens lärarkår. Där står bl. a.: »På Öhns Bruk är Studiosus Noach Tillman med Consistorie Constatutorie Scholemästare och lönas af Bruks Patron Herr Thomas Tottie.»

Jämför man de lärare, som undervisade vid bruken, med de vanliga »byskollärarna», ser man att de förra är utbildade för sitt kall medan de övriga är självlärda män och kvinnor. Brukspatronerna var måna om att få ordentliga lärare, ty de tänkte givetvis i första hand på sina egna barn. Vad nämnde Noach Tillman beträffar, började han tydligen sin tjänst vid Älvkarleö som informator åt brukspatron Totties dotter Carolina. För »mademoiselle Carolinas information» erhöll han 16 riksdaler och 32 skillingar.

Undervisningen vid bruket sköttes under de följande åren av olika personer. Skolgången var mycket oregelbunden, och avlöningen utgick per vecka och barn. Undervisningen förenades med allehanda grovsysslor. Tillman var under sina sista »tjänsteår» uppsyningsman för både laxfiske och jordbruk, och liknande bisysslor fick hans efterföljare. Kvar står emellertid det faktum, att man redan tidigt sökte bringa bruksbarnen »vett och vetande, hut och hyfsning» som den moderna bildningstermen lyder.

Med tiden blev bildningsbehovet starkare och skolorna reformerades i enlighet med 1842 års skolstadga. Som en allmän regel gällde, att det kulturella livet stod högre vid bruken än på den omgivande landsbygden. Den vallonska folkstammen, som alltsedan Louis De Geers tid satt sin prägel på bruksbefolkningen, har utan tvivel varit av stor betydelse för brukskulturens utbredning. Man kan som exempel nämna musiken. Vill man en gång skriva brukens musikhistoria, kan man inte gå förbi sådana namn som Gille, Gelotte eller Bonnevier. Vid Älvkarleö var Byss-Kalle en tid den tongivande spelmannen. På senare år bildades hornmusikkårer vid

alla bruk, Älvkarleö inte undantaget. Konserter gavs då och då i bruksskolan eller i bruksparken. Hornmusiken fick dödsstöten västerifrån: jazzen kom i ropet. Ungdomen föredrog saxofonen framför esskornetten. En ny tid var inne.

Jag har med dessa små glimtar från ett gammalt upplandsbruk velat erinra om den betydelse, som brukskulturen haft. När den sista hammaren tystnade, försvann en betydelsefull epok in i historiens skymning. De gamla smederna, de sista levande minnena från en svunnen storhetstid, följa efter:

Nu sova de ut — i Dannemora
och Öster-Lövsta och Älvkarö.
Svår och vådlig var livets fora.
Det var kanske inte så tungt att dö.

(Olof Thunman.)

Aron Hallenberg.

Samtliga fotos: A. N. Sandén.